

ДЕМОКРАТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОЇ ЕЛІТИ

Проаналізовано питання демократичної модернізації влади. Розглянуто проблеми взаємодії та взаємовідношення таких понять, як “демократія” та “політична еліта”.

The article analyzes the issues of democratic modernization of government. The problems of relationship and interaction between such concepts as democracy and political elite are examined.

Провідним напрямом розвитку сучасної України є вироблення й рішуча та послідовна реалізація довгострокової стратегії інноваційного розвитку за умови випереджаючої модернізації всіх сфер життєдіяльності суспільства. Водночас дотепер правлячі кола проявляли свою нездатність до рішучого впровадження такої стратегії, а їх дії призводили до прискореної руйнації фундаменту будь-яких модернізацій, глибинного розшарування та атомізації суспільства [4, с. 227].

У цьому контексті вкрай актуальним, на наш погляд, є питання функціонування політико-управлінської еліти суспільства як одного із головних чинників модернізації системи влади.

Вживання терміна “еліта” стосовно верхівкових груп українського суспільства як і дослідження походження, ролі та значення еліти пов’язане із загальним процесом національного державотворення.

Проблема взаємовідношення таких понять, як “еліта” і “демократія” була предметом багатьох досліджень, перш за все на Заході. Західні спеціалісти – Л. Лінкольн, Г. Моска, В. Парето – досліджували місто та роль еліти в демократичному суспільстві. Представники школи радикального елітизму – І. Кноль, Г. Ротенштрайх, Г. Меджид – розглядали еліту та демократію як поняття несумісні. Спробу поєднати елітизм з демократією здійснили Дж. Шумпетер і К. Мангейм. Концепції меритократії розвивали М. Янг, Д. Белл, Г. Лассуелл. Теорію демократичного елітизму розглядали Т. Дай, П. Бахрах, Х. Цайглер.

Серед російських дослідників треба відзначити насамперед Г. Ашина, О. Гаман-Голутвіну, І. Куколева та ін. Українські спеціалісти у сфері політології, соціології, філософії – В. Фесенко, М. Пірен, О. Куценко та ін. – теж приділяють пильну увагу даній проблемі. Разом з тим треба констатувати, що питання побудови демократичного суспільства та роль еліт у демократичній трансформації ще не стали предметом багатьох досліджень. Це потребує більш детального вивчення цієї проблеми.

Метою даною роботи є аналіз питання демократичної модернізації влади в контексті діяльності політико-управлінської еліти.

Більшість західних політологів сьогодні прагнуть поєднати елітизм з демократичними принципами, створюючи компромісні паліативні концепції типу “поліархічної демократії” та “демократичного елітизму”.

Можна стверджувати, що проблема еліт та їх відносини з масами є ключовою проблемою для будь-яких політичних систем, у тому числі демократичних.

Звернімо увагу на основні підходи, які розглядають проблеми співвідносин еліт з масами в умовах демократії.

Радикальний елітизм виходить з того, що демократія або народовладдя неможливе за таких причин:

– народ некомпетентний у політиці, тому народовладдя, навіть якщо воно і було можливим, виявилося б згубним за своїми наслідками, вело б до неминучих політичних провалів і катаклізмів;

– правління народу технічно неможливе, безпосередня демократія неможлива, у крайньому разі у країнах з великою кількістю населення, а представницька демократія обов’язково призведе до втрати народом частини свого суверенітету, який буде відбиратися на користь вибраних представників.

Елітарний плюралізм залишає місце народним масам, які раз на кілька років отримують можливість вибрати ту чи іншу з конкуруючих еліт.

Неоелітизм виходить з того, що відкидає плюралістичне трактування політичних систем різних капіталістичних країн. Суть неоелітичного підходу в тому, що найважливіше для мільйонів народних мас рішення приймає вузьке коло людей “нагорі”.

Радикальний антиелітизм розглядає еліту як можливу погрозу демократії. Ідеал політичної системи – безпосередня реалізація влади народом.

Виходячи з вищесказаного, можна передбачити теоретичне існування двох граничних моделей: абсолютна демократія або самоврядування народу, що не потребує існування особливої групи людей, які стоять між співвідносинами населення та управління, тобто збіг суб’єкта та об’єкта управління та абсолютна тиранія, де роль населення в управлінні дорівнює нулю і влада є самовладдям еліти або лідера [1, с. 94–102].

Реальні політичні системи розташовуються між цими моделями. Але вважати, що влада еліти в умовах демократії мінімальна, а в умовах тиранії необмежена, є спрощенням.

Проблема елітних груп безпосередньо пов'язана з проблемою політичної трансформації суспільства. Важливим питанням, яке можна сьогодні поставити на порядок денний, таке: як змінились існуючі до цього елітні групи і як вони виникли, що з себе представляють нові?

Існує велика кількість підходів і концепцій, які намагаються пояснити цей перехід. Усе це різнобарв'я можна умовно звести до трьох позицій:

- відбулася “революційна” зміна еліт;
- еліти залишились тими ж, лише із зміненими декораціями навколо них;
- процес трансформації еліт ще не закінчився.

Російський дослідник І. Куколев виділяє кілька основних моделей, за допомогою яких можна спробувати розкрити суть трансформації елітних груп.

Модель перша. Зміна потоків – розглядається кілька змін (хвиль) правлячої еліти. На кожному етапі попередня елітна група висуває на керівництво наступну, а вона, у свою чергу, є політичним могиликом для тих, хто її висунув.

Модель друга. Політичний капіталізм – найбільш поширена концепція трансформації. В основі лежить уявлення: що в СРСР існував правлячий клас – партійно-радянська номенклатура. Суть “перебудови” – “конверсія” політичного капіталу в капітал економічний. Клас правлячих у СРСР політиків перетворився на клас власників. Після цього починається зворотний процес – повернення власності у владу.

Модель третя. Бунт економічної еліти (або пробудження регіональних еліт). Специфіка цього підходу – включення до розгляду регіонального аспекту. “Перебудова” розглядається як бунт проти столичної еліти. “Периферія” просунулася в центр, сформувавши кістяк нової політичної еліти, що забезпечує інтереси еліт економічних.

Модель четверта. Роль контреліти. Модель відображає публічні та соціальні моменти в процесі 1980 – 90-х рр. Господарсько-управлінська еліта фактично формувала та направляла владу. Коли політичні рамки виявились вузькими, господарська еліта у своїй боротьбі проти “партократів” використовувала “контреліту” (інтелігенція, маргінальні прошарки), яка і зруйнувала вищу політичну компоненту, номенклатуру, й привела до влади економічні еліти та номенклатуру другого ешелону, частково злившись з ними, або асимілювавшись у них [6].

Найчастіше під демократизацією розуміють угоду між ворожими фракціями еліти, які вирішили покласти край глибокій політичній кризі. При цьому, як зазначає німецький дослідник У. Хоффман-Ланге, порівняно мало говориться про специфічні характеристики еліти, що визначає її готовність до вводу демократичних інститутів, а також про ступінь елітної трансформації, необхідної для консолідації нової демократії [9, с. 50–55].

Автори, які користуються елітарним підходом, як правило, використовують процедурне визначення демократії. Згідно з ним, демократія – це система, яка не виключає жодної групи з політичного життя – жодна група не виключена з політичного процесу: будь-яка людина може балотуватися на політичний пост (це відкрите змагання і боротьба за політичні пости відіграє найважливішу роль).

Перехід від тоталітарного режиму до нової системи (яка може бути демократією) несе в собі велику невпевненість і в еліті, і поза нею. Це момент щодо рішення розлучитися зі старою політичною системою і крокувати до чогось нового, але ніхто не знає, куди саме йде суспільство. Таким чином, найголовніша особливість переходу – велика невпевненість у майбутньому.

На думку А. Пшеворського, демократія має непередбачуваність. Демократизація – це процес, в якому різноманітні інтереси вимушені змагатися один з одним. Незрозумілість стає узаконеним правилом. Вирішальний крок до демократії відбувається в той момент, коли влада перестає належати групі осіб і переходить у сферу закономірності [8].

Коли з'являються ці нові правила або інститути, еліта та політичні діячі в цілому починають думати не тільки про найближче майбутнє, але й більш масштабно.

Очевидно, що еліта відіграє важливу роль під час переходу, і часто питання про те, відбудеться перехід чи ні (і чим закінчиться цей перехід) вирішується у зв'язку з поведінкою еліти.

Важливою проблемою переходу від тоталітарного режиму до демократії з точки зору елітного підходу є елітна трансформація. Остання у процесі політичних змін виступає у двох формах. Перша – циркуляція індивідів – членів еліти на керівних постах у тих політичних інститутах та приватних організаціях, які зберегли свою силу в базисну організаційну структуру в ході зміни режиму. Уряди, парламенти, юридичні органи, збройні сили, політичні партії, мас-медіа прагнуть прилаштуватися до режимних змін шляхом зміни свого керівництва. Друга форма елітної трансформації створена змінами в балансі сил між інститутами та організаціями, а також завдяки формуванню нових організацій. Парламенти, які раніше лише затверджували рішення, що приймала влада, можуть набути принципового значення. Правлячі партії можуть припинити своє існування або перетворитися на дрібні групи, у той час як нові партії отримують масову підтримку.

У різних країнах перехід від тоталітаризму до демократії має свою специфіку. Тому особливості переходу треба розглядати з точки зору результатів переходу. У цьому питанні існує мінімалістська і максималістська концепції. Згідно з першою, основними принципами демократичної консолідації є такі:

- усі великі політичні сили визнають, що альтернативи для демократії немає;
 - ніхто не заперечує легітимності і правомірності дій демократично обраних парламентарів.
- Але максималістська концепція вважає перехід завершеним, якщо:
- сформовано всі елементи демократичних інститутів;
 - відбулась консолідація партійної системи;
 - відбулась перша зміна влади між правлячими та опозиційними партіями.

Зазначимо, що деякі елементи максималістської концепції мають завищені вимоги. Навряд чи є потреба пов'язувати демократичну консолідацію з управлінням партійної системи і першої зміни влади, оскільки перетворення партійної системи само по собі не означає слабкості демократії. Обов'язковими, з нашої точки зору, умовами успіху політичного переходу до демократії можна вважати такі:

- більшість соціальних конфліктів повинні влитися в систему політичних інститутів;
- результат демократичного прийняття рішень не повинен бути ні завчасно детермінованим, ні потім зміненим засобами, що виходять за межі демократії;
- повинна зберегтись можливість демократичної зміни влади, і водночас шанс того, що після зміни влади новий уряд міг би проводити політику, протилежну політиці попередньої влади.

Характеризуючи особливості переходу пострадянських країн до демократичного правління, можна помітити, як вони відрізняються від переходу східноєвропейських держав. Так, у польському та угорському переходах домінували переговори; східнонімецькі, чехословацькі та болгарські переходи характеризувалися масовими мобілізаціями без насилля, тоді як переворот у Румунії був викликаний повстаннями, що супроводжувалися насильством, зіткненнями та вуличними сутичками [2].

Демократичність політичного устрою країни і масової соціальної поведінки багато в чому, якщо не сказати головним чином, визначається соціальною психологією чи сформованістю того, що називається соціальною ідентичністю – багатомірною суспільною якістю, яка “відповідає” за стратегічні (на противагу первинним, ситуативним) соціальні інтереси. Моніторинг динаміки названих індикаторів упродовж 1992 – 2009 рр. засвідчує, що більшість нових соціальних характеристик у тому їх вигляді, що очікується по завершенні суспільно-трансформаційного процесу в Україні, ще й досі остаточно не сформувалася.

Нинішня індиферентність перехідного українського суспільства співіснує з елітою, яка не відчуває своєї відповідальності перед суспільством і має егоїстичне бажання слугувати виключно своїм вузькокорисливим “корпоративним” інтересам. Тож, з огляду на цю стратегічну мету, нинішня олігархічна політична еліта культивує образ “одномірної” маси та “відповідальних” поводитирів.

Загострення кризової ситуації діагностується сьогодні на всіх суспільних щаблях, але найгостріше вона відчувається істеблшментом. Адже відомо, що сформована певним національно-історичним процесом демократично-управлінська еліта відрізняється від олігархічної своїми відкритими, представницькими, соціально-відповідальними властивостями, які набувають свого остаточно демократичного оформлення лише за сформованих правових механізмів цивільного (громадського) контролю й інституціоналізації громадської думки. Цей же аспект державотворення, принаймні його сутнісні підвалини, ще попереду.

Ситуація в Україні ускладнюється глобальними соціально-політичними процесами, які стимулюють консервативні тенденції в контексті розвитку національних демократій. Йдеться про “цивілізаційну периферію”, де, передусім, і формуються серйозні соціальні підстави для виникнення перехідних політичних режимів “керованої демократії”.

На відміну від тоталітарних режимів, за авторитарних, як правило, (що знає в історії й винятки), можуть також відбуватись вибори. Навіть існує обмежена боротьба політичних партій у парламенті. Вважається, що авторитарні режими характерні лише для модернових суспільств і виникають за соціально-історичних умов, що стимулюють соціально-класову поляризацію.

Натомість процес переходу від тоталітаризму і народження соціально-політичних механізмів ефективної представницької демократії ускладнюється анемією старої системи соціального контролю, яка, вийшовши з історичної арени, роз'єднала “молоду” пострадянську демократію та етичні цінності. А демократія без етичних механізмів соціального контролю найчастіше вироджується в охлократію. Це ставить проблему чіткішого розуміння соціальної феноменології авторитарних режимів.

Отже, говорячи про феномен авторитаризму, слід мати на увазі такі чинники: авторитаризм є складовою структури перехідних процесів, на відміну від тоталітаризму, який є притаманним для стабільних соціальних станів; крім того, авторитаризм є феноменом інверсійних (зворотних) тенденцій, які розгортаються саме в період трансформації. Ці тенденції мають певну властивість, що їх визначає тривалість і сутнісні соціально-політичні характеристики попереднього періоду національної історії й актуального на зазначений момент перехідних процесів соціально-психологічного стану суспільства.

Можна сказати, що політичні режими пострадянських країн ще не дійшли до стану тих демократій, що самозберігаються. Існує також небезпека того, що демократична консолідація, можливо, не наближається, а віддаляється. При цьому політичні режими за хаосом політичної поверхні, скоріше за все, все більш стабілізують ситуацію і помітно просунулись у розробці механізмів самовідновлення. Необхідно відмітити очевидне протиріччя, яке полягає в тому, що без консенсусу еліт неможливий розвиток у бік демократії.

Разом з тим дуже широкий консенсус еліт (хоча він і потрібен для ефективності та стабільності держави) погрожує зниженням міри реагування і відповідальності. З нашої точки зору, демократія може вижити, тільки якщо еліта неоднорідна. Чим вищий рівень інтегрованості еліти і, як результат цього, чим вища ефективність і стабільність влади, тим нижчий рівень реагування на потреби населення.

Сучасна українська еліта є досить суперечливим суспільним феноменом. Не можна заперечувати ту значну й активну роль, яку відіграли елітні прошарки українського суспільства на початку становлення України як демократичної держави під час формування її базових інституцій, закладення основ ринкової економіки. Треба зазначити, що роль еліти у трансформаційному суспільстві є дуже важливою темою для України і ключовою для вирішення сучасних проблем українського суспільства.

Одним з ключових сюжетів, які стосуються внутрішньоелітарної динаміки розвитку, – це притаманні кожній державі канали та способи рекрутування в коло представників центральної політико-управлінської еліти з ефективних “запасних”, яких готує і пропонує центру еліта регіональна. Звичайно, необхідно розглядати ступінь відкритості чи закритості відповідних еліт, динаміку чи, навпаки, статичність їх циркуляцій.

Характерною ознакою в цьому контексті стає все більше звуження каналів для просування “на гору” навіть найталановитіших вихідців з окремих українських регіонів. Урешті-решт, знаменита скарга Президента на коротку “лаву запасних” при прийнятті кадрових рішень щодо вакансій у центральних та регіональних органах виконавчої влади теж демонструє, що кадровий потенціал політичного істеблшменту України обмежений.

Кулуарний характер рекрутування новобранців на поле політичних битв викликає необхідність обговорення питання: як формується в Україні та інших пострадянських країнах мандат влади?

Процеси формування та зміни еліт у суспільстві в науковому аналізі розглядаються через систему понять і категорій. До них належить “рекрутація”, “репродукція”, “циркуляція”. Серед них одне з центральних місць займає поняття “циркуляція еліт”. Його запровадив у науковий обсяг та активно використовував В. Парето. СENS циркуляції полягає в періодичній зміні еліт. Але, як зазначає англійський дослідник Т. Боттомор, з праць В. Парето не зрозуміло, яку циркуляцію еліти він має на увазі – чи динаміку в середині самої еліти, чи заміну еліти елементами нееліти [7]. Тобто треба чітко розрізняти внутрішню циркуляцію еліти, зміну еліт (заміна старої еліти новою), а також змішані варіанти існування внутрішньої циркуляції і зміни еліт.

Для кожного типу змін еліти вироблено окреме поняття. Залучення нових людей без конкретизації якісної характеристики цього процесу та їх соціально-групового походження називають “рекрутацією”. Інколи це називають добром еліти.

Відтворення еліти в її власних межах, тобто в рамках даної соціальної групи, називають “репродукцією”. А циркуляція – це такий спосіб заміни еліти, коли її позиції займають люди з інших соціальних груп, це зміна персоналу, який займає ключові позиції в ключових інституціях даного суспільства.

Очевидно, що якість еліти багато в чому залежить від принципів її формування. Відомо, що політичне рекрутування – це залучення людей до активного політичного життя. І найважливіше місце займає створення політичної еліти, з якої формуються законодавчі та виконавчі органи держави, урядовий апарат, управлінські кадри державних закладів.

Питання про особливості рекрутування еліти – один з найважливіших в елітології. Як зазначає О. Гаман-Голувтіна, на відміну від професійних елітарних спільнот еліта являє собою відкриту систему. Доросла людина, яка не має спеціальної професійної підготовки, як правило, не може претендувати на місце у відповідній професійній еліті, тоді як коло політичної еліти поповнюється за рахунок осіб різноманітного освітнього, професійного та майнового статусів [3, с. 97–103].

У стабільних політичних системах рекрутування еліти відбувається згідно з ретельно розробленими процедурами, у результаті чого персональний склад еліти з більшою чи меншою періодичністю обновлюється, а саме політична структура залишається значною мірою незмінною.

По-іншому складається справа в умовах крутого розлому політичної системи в періоди політичної нестабільності. За цих умов відбувається трансформація або зміна еліт: люди, що займають ключові позиції в політичному управлінні, втрачають свої пости, виникає багато вакансій, які заповнюються з порушенням звичайних рутинних норм. Суспільство, як правило, завжди має багато охочих зайняти елітні позиції. Це стимулюється вищим статусом управлінської діяльності, престижем.

У процесі рекрутування політичної еліти найважливіші моменти – широта її соціальної бази, коло осіб, що відбирають еліту (селекторат), врешті, процедура, механізми відбору.

Розрізняють два головних типи рекрутування еліт – відкритий і закритий. Еліту називають відкритою, якщо доступ до неї відкритий представникам різноманітних соціальних страт. Закритою еліта є у випадку, коли процес рекрутування приймає самовідтворювальний характер [5, с. 208–213].

Закритий тип рекрутування еліти історично перший, тоді як другий – результат розвитку політичних систем, оскільки потребує для свого функціонування найвищого рівня політичної культури.

При цьому слід мати на увазі, що в демократичних системах еліти можуть бути досить різноманітними за ступенем відкритості.

Відкритий тип рекрутування еліт, як правило, ґрунтується на відборі, що має вид чесного конкурсу, за якого вирішальне значення мають особистісні якості людини, її здібності, освіта, моральні характеристики, а не “анкетні дані”, не її (або її батьків) соціальний стан, належність до певної соціальної групи. Тільки за умови, що саме індивідуальні, а не надіндивідуальні характеристики повинні бути критерієм відбору, еліта може бути справді кращою.

Якщо превалює принцип висування на елітні посади не найрозумнішої, найздібнішої, чесною, але “своєю” людини, що довела відданість соціальній групі, класу, лідеру, – це означає закритий тип селекції, що призводить до негативних наслідків для суспільства і зрештою до деградації еліт.

Важливим аспектом теорії еліт є канали рекрутування, тобто шляхи просунення до вершини політичної ієрархії. Дослідники відносять до основних інституціональних каналів такого роду державний апарат, органи місцевого управління, армію, політичні партії, релігійні організації, систему освіти. Домінування того чи іншого каналу обумовлюється історичними традиціями політичного розвитку, особливостями політичного режиму тощо.

Категорія проникливості каналів рекрутування описує засоби горизонтального пересування членів політичної еліти в системі різноманітних каналів рекрутування.

У реальному житті відтворення еліт проходить складніше, ніж це можна уявити на абстрактних схемах. Проте формулювання теоретичних категорій дає змогу більш влучно провести аналіз цих явищ.

З точки зору політологічних теорій у демократичному суспільстві елітні групи є відкритими, і там постійно відбувається циркуляція еліт. Циркуляція еліт є демократичним механізмом, який перешкоджає монополізуванню влади, впливає “свіжу кров” (у дійсно демократичній системі не буквально, а в переносному значенні у формі нових людей, нових ідей).

Коли в момент трансформації політичної та економічної системи бажання старої еліти утримати владу домінує над економічною та іншими сферами суспільного життя і в особі вищої управлінської бюрократії прослідковується тенденція до формування прообразу специфічного класу новітньої аристократії, то владарювання такого різновиду політичних еліт (можливо успішного за спокійних часів) стає неприйнятним і може закінчитися повним крахом не тільки для носіїв влади, а й для держави в цілому.

Тому вихід із ситуації, що склалася, можливий лише через створення нової системи рекрутування еліт, яка має базуватися на конкурентних засадах та інституалізації вимог до ділових і моральних якостей політичних, економічних, адміністративних керівників. Саме моральність, професіоналізм і відповідальність представників влади мають стати основним критерієм їх залученню до керівного прошарку, оскільки соціальні механізми рекрутування всіх різновидів еліт мають великий вплив на трансформаційні процеси на пострадянському просторі.

Література:

1. Ашин Г. К. Элита и демократия / Г. К. Ашин // Вестник МГУ. – 1996. – № 4. – С. 94–102. – (Сер. №18 “Социология и политология”).
2. Биро-Золтан С. Восточноевропейские элиты и переход к демократии / С. Биро-Золтан // На путях политической трансформации: политические партии и политические элиты постсоветского периода : сб. науч. работ. – М., 1997. – 250 с.
3. Гаман-Голутвина О. Определения основных понятий элитологии / О. Гаман-Голутвина // Полис. – 2000. – № 3. – С. 97–103.
4. Дмитренко М. Д. Україна в контексті світових модернізаційних процесів. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї / М. Д. Дмитренко. – К. ; Миколаїв : Український центр політичного менеджменту, 2009. – Вип. 17. – С. 227–237.
5. Крюков О. Проблеми рекрутування, репродукції та циркуляції еліт / О. Крюков // Зб. наук. пр. НАДУ. – 2004. – Вип. 2. – С. 208–213.
6. Куколев И. Российские политические элиты в переходный период / И. Куколев // На путях политической трансформации (политические партии и политические элиты постсоветского периода) : сб. науч. работ. – М., 1997. – 250 с.
7. Правляча еліта сучасної України // Укр. центр дослідження миру, конверсії та конфліктних ситуацій : аналіт. доп. 10. – К., 1998. – 62 с.
8. Стонер-Уайс К. Переход к демократии и консолидация – роль элиты / К. Стонер-Уайс // На путях политической трансформации (политические партии и политические элиты постсоветского периода) : сб. науч. работ. – М., 1997. – 250 с.
9. Хоффман-Ланге У. Роль элит в процессе демократизации и демократической консолидации / У. Хоффман-Ланге // Социс. – 1996. – № 4. – С. 50–55.

Надійшла до редколегії 06.09.2010 р.

